

УДК 343.98

 DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2018.4.07>
КОСТЯНТИН ДМИТРОВИЧ ЗАЯЦЬ,
Харківський національний університет внутрішніх справ (аспірант);
 <https://orcid.org/0000-0002-8406-4284>,

e-mail: zayatskonstantin@gmail.com

ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ВУЛИЧНИХ ШАХРАЙСТВ І ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Аналіз слідчо-оперативної практики свідчить про численні труднощі доказування під час досудового розслідування дій шахраїв із-за різних факторів. На сучасному етапі багато невирішених питань постає під час розслідування найбільш поширеної групи шахрайств, а саме вуличної форми цього кримінального правопорушення. У дослідженні поставлено за мету висвітлення найбільш поширених на практиці проблем, що виникають на початковому етапі розслідування даної групи шахрайств, та подано рекомендації щодо їх вирішення.

Ключові слова: *проблеми розслідування шахрайств, проблеми доказування шахрайств, вуличні шахрайства, можливості повідомлення підозри особі без громадянства, апатриди, особливий порядок кримінального провадження.*

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Шахрайства являють собою категорію кримінальних правопорушень, що дуже чутливо реагують на будь-які зміни в суспільстві. Вони трансформуються залежно від соціально-економічних, ринкових, політичних перетворень, впровадження новітніх систем і технологій. За останні роки стрімко збільшується кількість цих злочинів, адже в державі тривають реформи системи судової влади й органів правопорядку в Україні, внаслідок чого дещо послаблюються правоохоронні функції.

Більшість проблем виникає на практиці на початковому етапі розслідування шахрайств, оскільки слідчому необхідно встановити наявність ознак складу злочину, скласти план розслідування в умовах дуже обмеженої інформації про подію.

Навіть якщо є свідки події та задокументовані основні фактичні дані щодо дій шахрая, то сформувати систему доказів і забезпечити перспективу направлення кримінального провадження в суд з обвинувальним висновком дуже складно. Адже обман при шахрайстві відображається не стільки у матеріальній обстановці, скільки в актах інтелектуального характеру. Для організації ефективного досудового розслідування слідчий повинен не тільки мати високий рівень знань діючого кримінального і кримінального процесуального законодавства, але й бути обізнаним щодо способів подолання основ-

них труднощів, що виникають у кримінальних провадженнях про шахрайства.

Стан дослідження проблеми

Проблемам розслідування шахрайств у різні часи приділяли увагу вітчизняні й російські вчені, серед яких: С. С. Чернявський, С. М. Астапкіна, А. Ф. Волобуєв, В. Ю. Шепітько, О. В. Волохова, В. І. Гаєнко, Т. А. Пазинич, Н. В. Павлова, А. А. Сандрачук, В. В. Корнієнко, Н. Ф. Галагуза, В. Д. Ларичев, О. Г. Кальман, О. В. Курман, А. І. Миненко, В. В. Колесников, В. Д. Поливанюк, О. І. Лученко, О. С. Овчинський, В. І. Отряхін, Р. С. Сатунєв, Г. М. Спірін, К. В. Сурков, Є. П. Фірсов, С. Ю. Шаров, П. С. Яні та ін. Разом з тим потрібно зазначити, що більшість із указаних науковців присвячували свої праці переважно організованим формам цих злочинів у сфері підприємницької, страхової та банківської діяльності [1–8]. Однак багато невирішених питань залишається невисвітленими щодо проблем доказування найбільш поширеної групи шахрайств – так званих вуличних форм цього кримінального правопорушення.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є вивчення й аналіз існуючої практики розслідування кримінальних правопорушень зазначеної категорії. Завданням дослідження поставлено таке: а) розкрити причини та сутність поширених на практиці проблем, що виникають на початковому етапі розслідування вуличних шахрайств;

б) подати рекомендації щодо вирішення вказаних проблем.

Наукова новизна дослідження

Уперше висвітлено проблемні питання, що виникають під час досудового розслідування вуличних шахрайств.

Виклад основного матеріалу

Проблеми досудового розслідування вуличних шахрайств залишаються малодослідженими, оскільки продаж фальсифікованих виробів, удавані лотереї, аукціони, ворожіння, використання різних «ляльок» та інші схеми обману простих пересічних громадян на шляху додому і на роботу прийнято сприймати як малозначні. Адже на фоні резонансних афер у банківській сфері, сфері соціальних виплат, у підприємницькій діяльності вуличні шахрайства видаються такими, що не варті особливої уваги поліції і вчених. Але такий підхід є помилковим, на наше переконання.

Згідно з офіційною статистикою Департаменту інформаційних технологій МВС України, вуличне шахрайство у загальній структурі становить невелику частку (до 10 %). Проте є підстави вважати, що цей різновид злочину має вкрай високу латентність. Це пояснюється цілою низкою факторів. Основним фактором, що обумовлює такий стан, є наявність у жертв цього злочину певного комплексу власної провини та відчуття після обману своєї недолугості, наївності тощо. З цих причин потерпілі не звертаються із заявами про вчинення кримінального правопорушення. Частина потерпілих не вірять у дієвість і ефективність органів правопорядку та вирішують, що просто змарнують свій час і сили як учасники кримінального провадження.

Слід узяти до уваги і той фактор, що особливостю дій шахрая є повідомлення потерпілому завідомо неправдивих відомостей та приховування обставин чи фактів, повідомлення про які було обов'язковим. Відповідно у жертв часто формується впевненість, що вони були зобов'язані або їм вигідно було передати майно злочинцю. Обман може виражатися усно через спілкування, письмово через складання документів, а також за допомогою різного роду конклюдентних дій. Наприклад, шляхом використання спеціального одягу (форми, ряс), атрибутів, підроблених документів тощо.

Окремим прийомом дій вуличних шахраїв є поведінковий комплекс, який спрямовано на відволікання уваги жертви на сторонні чинники, зокрема на гучні звуки, яскраві предмети, сторонніх людей тощо. Вони задають багато питань, просять жертву виконати низку

дій, змінюють початкові прохання та багато іншого. Все це спрямовано на те, щоб розсіяти увагу потерпілого і непомітно спонукати його до передачі майна.

Непоодинокими також є випадки використання шахраями прийомів уведення потерпілого в стан трансу або гіпнозу, під впливом яких останній передає своє майно, фактично не усвідомлюючи наслідки цих дій.

Аналіз слідчої практики показує, що у кримінальних провадженнях про вуличні шахрайства виникають досить специфічні проблеми, які, на наше переконання, потребують наукового осмислення і розробки шляхів подолання, в тому числі через удосконалення діючого законодавства України.

Так, очевидним фактом є те, що шахрайство належить до категорії кримінальних правопорушень, що в умовах безкарності швидко професіоналізуються. Афери реалізуються систематично тими самими особами в рамках типових сценаріїв і стають для них постійним джерелом кримінальних доходів. Шахраї мають вироблені в результаті систематичної злочинної діяльності характерні особистісні риси і специфічні соціальні установки. У них формуються кримінальні навички і властивості, стійка манера поведінки. Крім того, на механізм шахрайства певний відбиток накладає етнічна належність злочинця. Для певних представників етнічних груп характерним є недотримання загальноприйнятих норм соціальної поведінки. Так, помічено, що в населених пунктах України (особливо у великих містах), де компактно проживають ромські общини, поряд з іншими кримінальними правопорушеннями (здебільшого крадіжками і торгівлею наркотиками) особливого поширення набуває шахрайство у формі гадання, «зняття порчі», «накладання приворотів», продажу біжутерії під виглядом виробів із золота, обману під час розміну грошових купюр крупного номіналу. Непоодинокі випадки й реалізації більш складних схем обману громадян, зокрема при обміні валюти, що вчиняються групами осіб циганської національності на ринках і вокзалах.

Під час реєстрації та досудового розслідування шахрайств із ромським «колеритом» працівники поліції стикаються з цілим рядом досить специфічних проблем. Однією з них є доказування факту заволодіння майном громадян шляхом обману під час надання таких послуг, як гадання (бачення і тлумачення подій минулого та майбутнього), «зняття порчі» чи «накладання приворотів».

Ситуація ускладнюється також тим, що, як правило, відсутні свідки злочину. Свідками

заявляють себе особи з числа ромської общини, які не просто намагаються спростувати версію подій потерпілого, а вкрай агресивно поводять себе як стосовно заявників, так і щодо патрульних, які прибувають на виклик.

Суттєвою проблемою в розслідуванні кримінальних правопорушень, вчинених представниками ромської національності, є відсутність у них документів, що посвідчують особу. Аналіз різноманітної інформації та практичного досвіду дає підстави для висновку, що представники цієї етнічної групи умисно не отримують такі документи або, якщо вони були отримані, приховують або навіть знищують їх. Крім того, вони називаються прізвищами, поширеними в їх закритому середовищі, використовуючи при цьому дуже обмежену їх кількість. У той же час у спілкуванні між собою вони користуються зовсім іншими іменами або побутовими прізвиськами.

Метою таких дій є одна єдина – максимально ускладнити або повністю унеможливити ідентифікацію особи, а також установлення колишніх судимостей та причетності до вчинення інших злочинів. На цю обставину ще в кінці XIX ст. звернув увагу відомий австрійський криміналіст Ганс Гросс. Він одним із перших дослідив особливості розслідування злочинів, учинених циганами. Патріарх криміналістики наголошував на тому, що без врахування слідчим особливостей цього народу, який за своїми життєвими установками і правилами поведінки суттєво відрізняється від європейських народів, неможливо боротися зі злочинністю циган, яка була бичем для Австрії того часу [9, с. 460–487]. Досвідчений слідчий і проникливий науковець Г. Гросс на основі робіт видатних учених-етнографів того часу дійшов висновку про те, що саме спосіб життя циган протягом багатьох століть виховав у них прагнення до мандрування, нелюбов до підкорення державній владі, безмежну лень. Саме ці якості, на його думку, породжують прагнення до добування засобів існування незаконним шляхом, відбираючи їх у тих, хто заробляє на життя чесною працею [9, с. 465–466].

Ці сформульовані вченим положення не втратили своєї актуальності й на сьогодні. Документально у матеріалах кримінального провадження встановити особу циганської національності за відсутності документів, що посвідчують її особу, під час досудового розслідування традиційним способом (направленням офіційних запитів у державні установи, перевіркою за обліками) дуже складно, а інколи й неможливо. Справа в тому, що через специфіку расових зовнішніх ознак потерпілі

описують зовнішність ромів, використовуючи поняття «циганка» – жінка, «циган» – чоловік. У кращому випадку вказують такі ознаки зовнішності, як «великі чорні очі», «смаглява шкіра», «картата спідниця» та інші подібні, дуже загальні прикмети. Свідки з числа ромської общини з найближчого оточення підозрюваного у вчиненні кримінального правопорушення дають брехливі свідчення або взагалі ухиляються їх давати. Відповідно, організувати ефективний розшук, затримання та ідентифікацію особи, причетної до вчинення злочину, а також провести таку ключову слідчу (розшукову) дію, як пред'явлення особи для впізнання, за таких умов просто неможливо.

Перевірка за обліками, а також отримання відповідей на офіційні запити слідчого щодо встановлення особи представників ромської етнічної групи дають, як правило, негативний результат, оскільки ці особи часто повідомляють про себе відверто брехливі відомості. З цієї ж причини неможливо встановити наявності чи відсутності у затриманої особи встановлених діагнозів щодо психічних захворювань, наркотичної чи алкогольної залежності, захворювання на туберкульоз шляхом перевірки за обліками спеціалізованих лікувальних закладів (диспансерів).

Окремим класичним прийомом поведінки деяких осіб ромської общини є випадки, коли під час затримання, доставки до відділу поліції, першого допиту чи інших заходів вони повідомляли про наявність у них таких небезпечних інфекційних захворювань, як педикульоз, короста, побутовий сифіліс тощо. Інколи ця інформація є дійсною. Але у більшості випадків повідомляється вона з метою створення у поліцейського відчуття бридливості, огидності для того, щоб останній відмовився саджати таку особу до службового автомобіля, заводити у свій кабінет і взагалі наближатись до неї. Для посилення таких почуттів затримані роми (особливо жінки) дуже галасливо і агресивно себе поводять у спілкуванні, шлють прокльони і погрожують захворюваннями і смертю патрульним поліцейським і слідчим. Все це дійсно створює серйозні психологічні перешкоди у прийнятті законних процесуальних рішень службовцями.

З точки зору юриспруденції необхідно сприймати вищевказану поведінку як небажання асимілюватись у суспільство країни і відмову виконувати законні вимоги державної системи влади. Якщо певна етнічна група обирає своєю традицією відмову в реєстрації фактів народження дітей, отримання документів, що посвідчують особу, реєстрації свого місця

проживання і місця проживання дітей, відмову офіційно працевлаштовуватись, сплачувати податки, вносити інші обов'язкові платежі, дотримуватись норм поведінки більшості населення регіону, все це свідчить про те, що представники цієї етнічної групи добровільно обирають статус осіб без громадянства (апатридів).

Відсутність в осіб ромської національності документів, постійного місця проживання створює умови, сприятливі для ухилення від будь-якої юридичної відповідальності. Характерним є використання такого «досвіду» й представниками слов'янських національностей, які в багатьох випадках є вихідцями з нижчого соціального прошарку (особи без постійного місця проживання, безробітні, для яких основним джерелом прибутку є злочинний промисел) [10]. У провадженнях про кримінальні правопорушення зазначеної категорії слідчі стикаються із проблемою документального підтвердження особи підозрюваного, а також даних, що характеризують її особистість. Без вирішення цього завдання є неможливим прийняття низки процесуальних рішень, починаючи з повідомлення про підозру особі, та багато інших (обрання запобіжного заходу, направлення кримінального провадження до суду). Намагаючись знайти вихід із цієї складної ситуації, ми дійшли таких наукових висновків.

Висновки

Ми переконані в необхідності удосконалення діючого кримінального процесуального законодавства шляхом доповнення Кримінального процесуального кодексу України окремим розділом «Особливості кримінального прова-

дження щодо осіб без громадянства (апатридів)». У даному розділі ми пропонуємо, відповідно до положень міжнародної Конвенції про статус апатридів від 28.09.1954 чітко визначити таке. По-перше, встановити поняття апатридів та їхні права. По-друге, визначити обставини, що підлягають встановленню у рамках кримінального провадження, де підозрюваною є особа-апатрид, а також процесуальні засоби встановлення таких даних, як вік, стан здоров'я, наявність судимостей, місце і строк проживання тощо. По-третє, визначити підстави прийняття ключових процесуальних рішень у кримінальних провадженнях про правопорушення, що вчинені апатридами.

Крім доповнення Кримінального процесуального кодексу України, на нашу думку, є необхідним доповнення й відомчих нормативно-правових актів МВС та Національної поліції України щодо порядку постановки на криміналістичний облік апатридів, які були засуджені або затримувалися за підозрою у вчиненні кримінальних правопорушень. Засобами обліку можуть виступати бази даних з описом зовнішності особи, характерних для неї кримінальних навичок та прийомів поведінки, використовуваних засобів і знарядь вчинення правопорушень, фотографії та відеореєстрації з особою, дактилоскопічні карти. Відповідні автоматизовані бази даних дозволять патрульним поліцейським, оперативним працівникам, слідчим ефективно вирішувати завдання з ідентифікації особи, підозрюваної у вчиненні злочину, та виробленню правильної тактики спілкування з нею під час досудового розслідування, чим забезпечити його більш високу ефективність.

Список бібліографічних посилань

1. Шепитько В. Ю. Основы методики расследования мошенничества // Криминалистика. Криминалистическая тактика и методика расследования преступлений / под ред. Шепитько В. Ю. Харьков : Одиссей, 2001. С. 387–390.
2. Волобуєв А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва : монографія. Харків : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. 336 с.
3. Галагуза Н. Ф., Ларичев В. Д. Преступления в страховании: предотвращение, выявление, расследование (отечественный и зарубежный опыт). М. : Анкил, 2000. 167 с.
4. Кальман О. Г. Злочинність у сфері економіки України: теоретичні та прикладні проблеми попередження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2004. 430 с.
5. Курман О. В. Методика розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2002. 20 с.
6. Миненко А. И. Проблемные вопросы расследования преступлений, совершаемых организованными преступными группами в банковской сфере : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. М., 1999. 168 с.
7. Поливанюк В. Д. Особливості розслідування злочинів, вчинених у банківській системі України з використанням сучасних інформаційних технологій : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2008. 22 с.
8. Чернявський С. С. Злочини у сфері банківського кредитування (проблеми розслідування та попередження) : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужи. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 264 с.

9. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. Новое изд., перепеч. с изд. 1908 г. М. : ЛексЭст, 2002. С. 460–487.

10. Волобуєв А. Ф., Пазинич Т. А. Проблемні питання розслідування окремих видів шахрайств. Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України. 2003. Вип. 3. С. 124–131.

Надійшла до редколегії 05.12.2018

ЗАЯЦ К. Д. ОТДЕЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ДОСУДЕБНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ УЛИЧНЫХ МОШЕННИЧЕСТВ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Анализ следственно-оперативной практики свидетельствует о многочисленных трудностях доказывания в ходе досудебного расследования действий мошенников в силу различных факторов. На современном этапе много нерешённых вопросов возникает при расследовании наиболее распространённой группы мошенничеств, а именно уличной формы этого преступления. В исследовании поставлена цель освещения наиболее распространённых на практике проблем, возникающих на начальном этапе расследования данной группы мошенничеств, и представлены рекомендации относительно их решения.

Ключевые слова: проблемы расследования мошенничеств, проблемы доказывания мошенничеств, уличные мошенничества, возможности сообщения о подозрении лицу без гражданства, апатрид, особый порядок уголовного производства.

ZAIATS K. D. SOME PROBLEMS OF INVESTIGATING STREET FRAUD AND THE WAYS TO SOLVE THEM

The subjects of the study are the problems that arise at the initial stage of the investigation of street fraud, the study is the individual problems of pre-trial investigation of street fraud and the ways of their solution. The study aims to highlight the most common problems in practice at the initial stage of the investigation of this group of fraud, and presents recommendations for their solution.

In the course of time, general scientific methods of cognition were used. The relevance of the research topic is that the main problems of investigators arise at the stage of the decision to open criminal proceedings. Difficulties are related to the fact that the investigator needs to take a key procedural decision based on the analysis of very limited information about the event.

In addition, in the context of open criminal proceedings, it is very difficult to form a system of evidence of the existence of a criminal intention in the actions of a fraudsters. Indeed, unlike other crimes, they are reflected not so much in material traces as in acts of intellectual nature: the reporting of false information, the use of fictitious documents, specific attributes, and many others. Gathering evidence of such an order requires an extraordinary level of professionalism. The investigator should not only have a high level of knowledge of the existing criminal and criminal procedural legislation, but also be aware of ways to overcome the main difficulties encountered in criminal proceedings on fraud. The novelty of the results is that the research in this direction was conducted for the first time.

The main results of the study are given a number of typical problems of investigation of street fraud, as well as recommendations for their overcoming.

The results of the study can be used in the field of the criminal law cycle. The practical significance lies in the possibility of introducing the results of the research into the educational process in the presentation of the discipline “The method of investigation of crimes”, special courses, as well as in raising the skills of practical police officers.

As a result of the study, conclusions were drawn in the form of concrete proposals for addressing typical problems arising in the investigation of street fraud.

Keywords: fraud investigations, fraud proofing problems, street fraud, possibilities of suspecting a stateless person, stateless persons, special procedure of criminal proceedings.